

19. Yüzyıl Nasturi Ya da Doğu Süryani Toplumunda Kadın ve Kadının Sosyal Statüsü

Murat Gökhan DALYAN*

ÖZET

19. yüzyılda Ortadoğu'da Osmanlı-İran sınır bölgelerinde yaşayan Hristiyan azınlıklardan birisi olan Nasturilerde kadın ve kızlar, sosyal yapılanmada-geleneksel aile hiyerarşisinde- ikinci planda görülmüştür. Bu nedenle eğitimsiz bırakılarak 12- 14 yaş aralığında erken dönemlerde başlık parası karşılığında evlendirilmişlerdir. Evlilik sonrası aileye yeni gelen kadın diğer bireylerden daha fazla çalışmak ve başta gelinlik yapmak olmak üzere onların her dediğini itirazsız yerine getirmek zorunda kalmıştır. Misal olarak kocası ve kayınbabası yemek yerken ayakta beklemeli ve onlara hizmet ettikten sonra yemeğini tek başına ayrı yemelidir.

Nasturi toplumunda aile yaşamını işleten en önemli figür olarak kadın, çocuk sahibi olup onları yetiştirdikten sonra özellikle kaynanalık dönemlerinde yavaş yavaş ailedeki ilişkilere yön veren kişi olarak ön plana çıkmaktadır. Buna rağmen 19. yüzyıl Nasturi kadınları kocalarından dayak yemekten ve erkeklerin gölgesinde kalmaktan kurtulamamışlardır.

Anahtar Kelime: *Nasturi, Kadın, Sosyal Statü*

Women and Their Social Status in 19th Century Nestorian East Assyrian Community

ABSTRACT

Women were overlooked in Nestorian (East Assyrian or Syrian) minority which lived in Middle East, in Ottoman-Persian border region in 19th century. They were ignored in social structure, left illiterate and forced to marry at too young ages for their bride's prices. Women joining the family had to work harder than any other of the family had to comply with the bridal rules, which are unwritten, such as obeying all orders by the hosting family. For instance, the brides had to wait standing while their husbands or fathers-in-law had meal, and they would have their meal later and alone.

Women were the most significant figure in organizing the familial life, but that role was achieved after they had children and brought them up hence became mothers-in-law. Nevertheless, Nasturi women could not avoid taking beating by their husband and being ruled by their husbands.

Key Word: *Nestorian, Women, Social Statüs*

Giriş

Tarih boyunca birçok toplumda kadının rolü ve değeri sürekli olarak tartışıla gelmiş ve toplumlara göre kadına verilen değer değişiklikler arz etmiştir. Günümüzde bu tartışmalar daha çok kadınlara yönelik pozitif hakların verilmesi ve onları koruyan

---

* Araş. Grv. Dr. Murat Gökhan Dalıyan, Adıyaman Üniversitesi/ Eğitim Fakültesi, mgdalıyan@adiyaman.edu.tr

yasaların çıkarılması konusunda yoğunlaşmaktadır. Bu konuda referans alınan kıstasların büyük bir bölümü kadınların tarihsel süreçte içerisinde içinde buldukları toplumda gördükleri muameleye atıf yapılarak oluşturulmaktadır. Ayrıca günümüz dünyasında bir ülkenin gelişmişlik düzeyi kadınlarına verilen değer ile ölçülmektedir. Bu anlamda örnek olarak 19. yüzyılda Osmanlı ve İran sınır topraklarında yaşayan bir azınlık olan Nasturi toplumunda kadının rolü ve değerine misyoner ve gezginlerin hatıratlarından yararlanılarak değinilmeye çalışılacaktır.

1.Nasturi Toplumunda Aile

Nasturi kavramı, Anadolu ve kuzey İran coğrafyasındaki insanların Hıristiyanlığın kabulünden sonra M.S 431 yılında Efes Konsülü ile birlikte başlayan dinî tartışmalar ve mezhepsel görüş farklılıklardan dolayı İstanbul Patriği Nastur'un görüşlerine inanan halka verilen isimdir¹. Nasturiler, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran topraklarında yaşamaktaydılar.

Nasturiler özellikle Hakkâri civarında bulunan göçebe unsurların ve göçebeliliğin getirmiş olduğu özellikler sebebiyle geniş aile yapısına sahiptir. Bu nedenle Nasturiler arasında geleneksel ataerkil aile yapısı hâkimdi. Ataerkil ailenin en üst otorite yetkisi babadır. Ailenin mülkiyetini sadece o elden çıkarabilir, aile bireylerine görevler verebilirdi. Ailenin reisi olan baba ölünce, yerine geleneksel ailenin ya en genç erkek kardeşi ya da çocuklarından yaşça en büyük erkek olanı geçerd². Kadın ise Nasturi toplumunda daha çok aile yaşamını işleten kişi konumunda bulunmaktaydı. Ailenin bütün sağlık sorunlarıyla o ilgilenir ve kızlarına, gelinlerine görevler verirdi³.

Nasturi aileleri geleneksel aile yapısına sahiptiler. Bu nedenle Nasturi toplumundaki bir ailede genellikle, birkaç kuşak aile bir arada bulunuyordu. Bu da ailelerin kalabalık olması sonucunu doğurmuştur⁴. Ainsworth, Nasturileri ziyaret ettiği zaman onların ortalama ev halkının sekiz kişiden oluştuğunu belirtirken,⁵ Edward L. Cutts da Nasturi aile halkının yine 7-8 kişiden oluştuğunu belirtmektedir⁶. Geleneksel Nasturi ailesi bir odada hep birlikte bir arada yaşamakta ve uyumak için de aynı odayı paylaşmaktaydı. Geleneksel aile yapısının getirdiği kurallar nedeni ile Nasturi evlerinde uyku ve yatma bile belirli bir düzene sahipti. Yaşam alanı olarak kullanılan odanın

¹ L.N.R., *The Book and Its Story; A Narrative For The Young*, London MDCCCLVII, s.103-105; Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s.74.

² William Ainsworth, "An Account of Visit to Chaldeans Inhabiting Centrel Kurdistan; and of an Ascent of the Peak of Rewandiz (Tür Sheikhiwa) in the Summer of 1840", *Journal of the Royal Geographic Society*, Vol.11,1841, s. 30; D. T. Fiske, *Faith Working by Love As Exemplified in the Life of Fidelia Fiske*, Congregational Sabbath School and Publishing Society, Boston 1868, s. 120; E. A. Lalayan, *Van Bölgesinde Asurlar*, Çev. Edip İhsan Polat, Tiflis 1914, M.Y., s. 64.

³ E. A. Lalayan, *a.g.e.*, s. 64; Eliya Vartanov, *Sibirya Sürgünü Asurilerin Anıları (1949-1956)*, Çev. H. Topuzoğlu, Yaba Yayınları, İstanbul 2005, s. 32.

⁴ The Rev. F. N. Heazal, M.A Mrs. Margoliouth, *Kurds & Christians*, London 1913, s.95; Dwight W. Marsh, *The Tennessean in Persia and Koordistan Being Scenes and Incidents in the Life of Samuel Audley Rhea*, Presbyterian Publication Committee, Philadelphia, 1865, s. 68; Rev. J. H. Shedd, *A Sketch of the Persia Mission*, New York 1871, s.12.

⁵ William Ainsworth, "a.g.m" s. 35; Eliya Vartanov, *a.g.e.*, s.31; Edward L. Cutts, *The Assyrian Christians. Report of a Journey, Undertaken by Desire of His Grace the Archbishop of Canterbury and His Grace the Archbishop of York, Christians in Koordistan and Oroomiah*, London 1884, s. 34.

⁶ Edward L. Cutts, *The Assyrian Christians. Report of a Journey, Undertaken by Desire of His Grace the Archbishop of Canterbury and His Grace the Archbishop of York, Christians in Koordistan and Oroomiah* s.34.

köşeleri evli çiftler, misafirler ve evlenme yaşına gelmiş gençler tarafından işgal edilirdi. Odanın ortası ise çocukların ve statüsü belirlenmemiş hane halkının uyuduğu alan olarak kullanılmaktaydı⁷.

19. yüzyılda Nasturi toplumunda var olan geleneksel aile yapısı bir takım aile içi kuralları da beraberinde getirmiştir. Bu kurallara göre Nasturi kadınları, evliliklerinin ilk dönemlerinde kayınbabaları ve kayınvaldeleri ile kesinlikle konuşmazlardı. Bu kuralı çiğneyen kadın, Nasturi toplumunda “Gelinlik” yapmış sayılmaz ve hoş karşılanmazdı. İngiliz misyonerlerinin yardımcılığını yapan diyakon Şammaşa Abraham, karısının evliliklerinden sekiz yıl geçip yedi çocuk doğurduktan sonra anne ve babası ile konuştuğunu belirtmiştir. Bu evrede kayınbaba gelin ile direk konuşmaz, söyleyeceğini başka birine veya başka bir yöne söylerdi. Bu durumu Nasturiler, “*Kızım sana söylüyorum gelinim sen anla*” sözü ile ifade etmektedirler⁸. Bu kural sadece aile büyükleri için geçerliydi. Gelin hanım, kocasının erkek kardeşleri ve kocasının diğer kadın-erkek akrabalarıyla hatta gerektiğinde yabancı bir adamla dahi serbestçe konuşabilirdi.

Kadınların bu durumu için Matiyef, “*Ailede, yaşça küçük eşlerin (küçük gelinlerin) durumu oldukça güçtü. Bunlar koca evine varır varmaz, aile büyüklerinin karşısında alçak sesle konuşmak, her şeyi çabucak ve tereddütsüz yerine getirmek, sabah herkesten önce uyanmak, herkesten çok çalışmak ve herkesten sonra uyumak gibi birçok emir ve yasakla yüz yüze gelirlerdi. Fakat durumları ilk çocuklarını doğurmaları ile birlikte yavaş yavaş düzeldi.*”⁹ sözleriyle ifade etmektedir. Kadın yıllar sonra kaynana veya büyükanne olunca ailesi üzerinde belirli bir derece etkili olurdu¹⁰. Nasturi ailelerinde geleneksel aile kuralları çerçevesinde koca, kendi ailesinin yanında büyüklerine olan saygısından karısının adını söylemekten çekinirdi. “*Hanım*” yerine “*bizim kız*” veya buna benzer ifadeler kullanırdı¹¹.

Ancak bütün bunlar, Hıristiyan kadınların aile içi şiddete maruz kalmadıkları anlamına gelmiyordu¹². Urmiye’deki Nasturi kadınları yaşamsal zorluklarının yanı sıra kocalarından sık sık şiddet görmekteydiler. Hatta ABCFM* misyonerlerine kendilerini kocalarından kurtarmaları için istekte bulunanlar bile olmuştur¹³.

2.Ekonomik Yaşamda Kadın

Nasturi toplumunda kadınların coğrafi ve hayat şartlarından kaynaklanan birtakım ağır yükümlülükleri vardı. Bu ağır şartlar, çocukluklarının erken dönemlerinden başlar ve hayatları boyunca devam ederdi. Bunlar arasında ağır yük taşımak gibi işler de vardı.

⁷ Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları Kürdistan’ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler Yada Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi, Eski Asur’un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, Çev. Zafer Avşar, AvestaBasın Yayın, İstanbul 2000, s.136.

⁸ W.A.G, “Pages from My Persian Diary”, *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. LXII., London 1905, s.731-32.

⁹ KP Matiyef, *Asurlar, Modern Çağda Asur Ulusal Sorunu*, Çev. Murat Kara, Bet-Prasa & Bet-Froso, Nsibin Yayınevi, 1996, s.20.

¹⁰ F.F.I., “Yet More Pebbles”, *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XXXIX., Published for the Assyrian Mission London 1900,s.354-355.

¹¹ F.F.I., “Unpolished Pebbles from a Private Quarry”, *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XXXV., London, 1889, s. 289.

* American Board of Commissioners for Foreign Missions adlı Amerikan misyonerlik grubu

¹² W. R. Hay, *Kürdistan’da İki Yıl 1918–1920*, Çev. Fahri Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2005, s. 94.

¹³ D.T.Fiske, *a.g.e.*, s. 121.

Amerikan misyonerleri kadınların durumunun, kölelerinkinden biraz daha iyi olduğu belirtilmektedir¹⁴.

Misal olarak bir Nasturi ailesinde yemek vaktinde kadın bir tahta tepsi içerisinde yemeği kocasının önüne getirir ve kocası elleri ile yemeğini yerken o yemeğe katılmaz ayakta kocasının isteklerini karşılamak için zorunlu olarak hazır beklerdi. Evin erkeği yemeğini bitirdikten sonra evin hanımı, kocasının önünden tepsiyi kaldırır, aşağı katta çocukları ile birlikte kalan yemeği yerlerdi¹⁵.

Kadınlar, yazın ilk sıcaklarından itibaren Hakkâri dağlarına çıkar, yaylalarda peynir, tereyağı, süzme yoğurt vb. süt ürünleri yaparak kışa hazırlıkta bulunurlardı. Buğday, mısır gibi tarım ürünlerini de evin içerisinde yegâne mobilya olan bir çeşit tahtadan yapılmış buğday ambarına koymakla da yükümlüydüler. Urmiye gibi yerlerde ise bağ bozumu sırasında yaş üzümünün kışa hazırlanması, pekmez yapılması gibi işler de evin kadınlarına ait olan görevlerdi. Ayrıca kadınlar kış için diğer erzak ihtiyacının sağlanmasında ve eve yerleştirilmesinde de ailenin başlıca sorumlu kişisi olarak işleri yürütmek zorundaydılar.

Nasturi evlerinde yapılacak olan ekmek için hane halkının bir el değirmeni bulunuyordu. Kadınlar bu el değirmeni sayesinde ekmek için un yaparlardı. Anne değirmeni çevirirken kızı veya başka bir kadın da değirmenin haznesine azar azar tahıl bırakırdı. Ekmek yapılacak unu bu şekilde hazırlamış olurlardı¹⁶.

Kalabalık ailelerdeki Nasturi kadınları, boş vakitlerinde bir köşede oturup ev halkı için elbiseler dikerlerdi. Boşta kalan kız çocukları veya diğer kadınlar ise hayvancılıkla uğraştıkları için ellerinde bir eğirme çubuğu veya çıkırık ile yünleri ip haline getirirlerdi¹⁷. Özellikle ip eğirme ve kumaş imal etme işlemleri, kadınların kış günlerinde yaptıkları temel işlerdendi¹⁸.

Kadınlar, ayrıca kış için evin yakınlarında beslemiş oldukları hayvanların yaş gübrelere kurumadan bir koni biçiminde oluşturmak zorundaydılar. Daha sonra oluşturdukları koni şeklindeki bu tezeği, kışa doğru yaş tezekle sıvayarak yağmur suyunun onun üzerinden akıp tezeğin yağmurda ıslanmasını engellemeye çalışırlardı. Çünkü tezek, Nasturilerin başlıca kış yakacağına teşkil etmekteydi¹⁹.

Nasturi kadınların temizlik anlayışı konusunda Amerikalı misyoner Judith Grant, Urmiyeli Nasturi kadınların özelliklerini tarif ederken onların günlük eşyalarıyla uyduklarını belirtmektedir. Yine onları "...evlerinde tertipli ve düzenli değildiler. Yataklarını asla yıkamazlardı. Onlar arasında yastık kullanımı yoktu²⁰." diye anlatmaktadır. Hakkâri

¹⁴ Dwight W.Marsh, *a.g.e.*, s.58; D.T.Fiske, *a.g.e.*, s.108.

¹⁵ Dwight W.Marsh, *a.g.e.*, s.58; E. A. Lalayan, *a.g.e.*, s. 64; D.T.Fiske, *a.g.e.*, s.108,121; H.H. Tidswell, "English Mission Urmi, Persia, May 3, 1896", *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XXVI., Published for the Assyrian Mission, London 1896, s. 136.

¹⁶ Edward Cutts, *Christians under the Crescent in Asia*, London 1877, s. 224.

¹⁷ Dwight W.Marsh, *a.g.e.*, s. 68; Austen Henry Layard, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁸ Arthur John Maclean and William Henry Browne, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁹ Rev. J. H. Shedd, *a.g.e.*, s. 13; Arthur John Maclean and William Henry Browne, *The Catholics of the East and His People, Being the Impressions of Five Years Work in the Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission" an Account of the Religious and Secular Life and Opinions of the Eastern Syran Christians Of Kurdistan And Northern Persia (Know Also As Nestorians)*, London 1891, s.88-89.

²⁰ William W. Campell, *A Memoir of Mrs. Judith S. Grant, Late Missionary to Persia*, New York 1844, s.133.

dağlarında yaşayan Nasturi kadınlarını ise düzenli, tertipli ve çalışkan olarak betimlemektedir²¹.

Hakkâri Bölgesindeki dağlı Nasturi kadınları temizliklerine önem verdikleri için haftalık yıkanırlandı. Ancak bu yıkanma ve temizlik işleri için kendilerini dışarıda pek fazla sakınmıyorlardı. Bu, bölgeye gelen yabancılar için garip bir durum olmasına rağmen Nasturiler için alışılmış bir durumdu. Fakat zaman zaman uzaklara iş için karıları ile birlikte gittiklerinde, dağdaki alışkanlıklarını sürdürmeleri kocalarının utanmalarına sebep oluyordu. Layard bunu “Kadınlar dağdaki alışkanlıklarını burada da sürdürüyorlar, Tiyari bölgelerinde onların yıkanma biçimini karakterize eden bu ilkel saflığı burada da uyguluyor, höyükte yıkıyorlardı. Bu, benim emrimde çalışan diğer Hıristiyanları çok utandırıyor tabii. Ama Keldaniler* bu uygunsuz duruma çok duyarsız kaldıklarından, kendi hallerine bıraktım onları...” ifadeleri ile açıklamıştır²². Wigram, bu dışarıda yıkanma geleneğinin Nasturilerin yaşamış oldukları evlerin toprak zeminli olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Zira zemin toprak olduğu için banyo sırasında taşan suların evin zemini nemleniyor ve uygunsuz bir şekle dönüşüyordu. Bunu önlemek için ya ırmak kenarlarında ya da bir yol kenarında banyo yapıyorlardı. Bu kendi halkları için olağan ve sıradan bir şeydi. Sadece dışarıdan gelen Avrupalılar bu durumla ilk karşılaştıklarında utanmışlardı. Bu banyo işleri, cumartesi günleri tam bir tören şeklinde herkesin katılımıyla düzenlenirdi²³. Banyo işlemi sırasında kadınlar ev halkının saçlarının yıkanması ve taranarak örülmesini de gerçekleştirirlerdi²⁴. Nasturi kadınları, banyo vb. temizlik işlemleri için pınarlardan su getirmek için bölgede yetiştirilen su kabağını kullanmaktaydılar²⁵.

Hasat vaktinde de tahılların toplanıp harman edilmesi gibi işler Nasturi kadınlarının sorumluluğundaydı²⁶. Bu vakitlerde, kadınlar yetiştirilen her ürünün başağını bıçaklarla keser, tarlalardan getirilen hububatları, kurumaları için evlerin çatılarına bırakırlardı. Buralarda kurutulan ürünler daha sonra büyük bir taş havan üzerinde tokmakla vurularak kabuklarından ayrıştırılır ve harmanlanırdı. Tahıllar, evde kullanım için genellikle el değirmenleri ile öğütülerek kışa hazır hale getirilirdi.

Hakkâri dolaylarında bulunan Nasturi kadınları, kış için bütün mutfak hazırlıklarını yapmak zorundaydılar. Hasat edilmiş ürünlerin kabuklarından ayrılması, erzakın depolanması, toplanmış olan cevizleri kabuklarından ayırarak onlardan yağ çıkartılması, içerisine peynir, yoğurt ve un gibi gıda maddelerinin doldurulduğu koyun derilerinin çuval olarak temizlenmesi ve sıcak günlerde ev halkının giysilerinin yıkanması kadınların sorumluluğundaydı.

Hakkâri Bölgesi’nde yaşayan Nasturiler geçimlerini hayvancılıkla sağladıkları için kış aylarında hayvanların ihtiyacı olan otların temin edilmesi ve kış için sarp kayalık

²¹ William W. Campell, *a.g.e.*, s.192.

* Katolik Nasturilere verilen ad. Bkz. Kadir Albayrak.

²² Austen Henry Layard, *a.g.e.*, s. 249-250.

²³ W.A.Wigram-Edgar T.A.Wigram, *İnsanlığın Beşığı Kürdistan’da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004, s. 260.

²⁴ Arthur John Maclean And William Henry Browne, *a.g.e.*, s. 35-36.

²⁵ Arthur John Maclean And William Henry Browne, *a.g.e.*, s. 43.

²⁶ İ.R. Termen, *1906’da Van Bölgesindeki Hakkâri Dağlarına Düzenlenen Bir Gezi İle İlgili Rapor*, Çev. Edip İhsan Polat, Tiflis 1910, s. 24; Arthur John Maclean And William Henry Browne, *a.g.e.*, s. 35-36.

bölgelerden odun getirilmesi de kadınlara ait olan işlerin başında gelmekteydi²⁷. Görüldüğü gibi 19. yüzyılda Nasturi kadınları gerek günlük işlerde gerekse hasat mevsiminde çok fazla çalışmak zorundaydılar. Bu yoğun emek gücü kadınların sırtına bindiği için Nasturiler bu yükü vurgulamak amacıyla; “*Koca bir işçidir, kadın ise duvarcı ustasıdır*” atasözünü kullanmaktadırlar²⁸.

Nasturi kadınları bazen kocaları ile birlikte onların çalıştıkları yerlere onlara yardımcı olmak amacıyla giderlerdi. Bu uzun süreli işlerde onlara ekme ve yemek pişirerek yardımcı olurlardı²⁹. Nasturi evlerinin içinde, yemek işleri için “*tanura/tandır*” bulunuyordu³⁰. Bu tandır hem yemek pişirmede hem de evin içerisinin ısıtılmasında kullanılmaktaydı. Kış akşamlarında ise evin ısısı kaybolmasın diye tandırın duman deliği kapatılarak ısı muhafaza edilirdi³¹. Nasturi evlerinde bulunan tandırın çapı 70-90 cm olup derinliği 80-100 cm arasında idi. Bu tandır için, evin tavanında baca görevi gören bir delik vardı. Tandırın en önemli sorunu ocağın ateşlenmesinden alev alıncaya kadar bir iki saat boyunca etrafı dumana boğmasıydı³². Pişirilecek yemek toprak veya madeni kaptaysa, tandırın ortasında bulunan demire bir kanca ile asılıp tandırın ortasına sarkıtılarak pişirilirdi³³.

Evin ortasındaki tandır aynı zamanda bir ekme fırını olarak da görev yapmaktaydı. Nasturi kadınlarınca ince açılan hamur, tandırın iki yanına yapıştırılarak pişirilirdi. Tandır, kış günleri yemek vs. işler için yandıktan sonra, ısınmış taşları sayesinde ertesi güne kadar evi sıcak tutardı³⁴. Tandır ısıtılmasında Urmiye Nasturilerinin fakir olanları, kendi bölgelerinde odun değerli olarak görüldüğünden daha çok tezeği yakıt olarak kullanmaktadırlar³⁵. Hakkari Bölgesinde Tiyarili Nasturiler, ocaklarda yemek pişirilmesinde ve evin ısınmasında, sürüleri için önceden hazırlamış oldukları yapraklı ince meşe dallarını kullanıyorlardı. Bu çalı çırpı üzerindeki yapraklar koyunlar tarafından yenildikten kalan çalılar sonra hızlı ve çabuk tutuşan bir yakacak olmaktadır. Hakkari’deki Nasturiler, kışın soğuk günlerinde tandırdaki ateşin daha fazla uzun sürmesi için kışık odun kütükleri evlerinin yakınlıklarına istif ederlerdi³⁶.

²⁷ *The Sixty-Second Annual Report Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church of the United States of America Presented to the General Assembly*, May. 1899., New York , Mission House, 53 Fifth Avenue. 1899, s. 198-199.

²⁸ Arthur John Maclean And William Henry Browne, *a.g.e.*, s. 85.

²⁹ Austen Henry Layard, *a.g.e.*, s. 249. Layard’ın Asurlara ait olan höyüklerinde işçi olarak Hakkari dağlarından gelen Nasturiler beraberlerinde kadınlarını da getirmişlerdir.

³⁰ Rev. Thomas Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, s. 62; Rev. J. H. Shedd, *a.g.e.*, s.13; Eliya Vartanov, *a.g.e.*, s. 29; *The Fifty- Third Annual Report Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church of the United States of America Presented to the General Assembly*, May. 1890., New York , Mission House, 53 Fifth Avenue. 1890. s.169; F.F.I, “On the Crust of the Snow”, *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XXIX., Published for the Assyrian Mission, London 1897, s. 179-187; F.F.I, “Note On The Tanura”, *Quarterly Report Of Assyrian Mission*, No. XXXVI., Published for the Assyrian Mission, London 1899, s. 300-301.

³¹ F.F.I, “On the Crust of the Snow”, s.182; F.F.I, “Note on the Tanura”, s. 300; Y. M. Neesan, “A Visit to Solduz” *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XXXIX., Published for the Assyrian Mission, London 1900, s.352.

³² Dwight W. Marsh, *a.g.e.*, s. 58; Eliya Vartanov, *a.g.e.*, s. 29.

³³ F.F.I, “Note on the Tanura”, s. 300.

³⁴ Eliya Vartanov, *a.g.e.*, s.29; Dwight W.Marsh, *a.g.e.*, s. 68.

³⁵ Arthur John Maclean and William Henry Browne, *a.g.e.*, s. 69.

³⁶ *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Read at the Twenty-Eight Annual Meeting, Held in the City of Newark, N.J. , September 13, 14 & 15, 1837, Printed for the Broad By Crocker And Brewster, Boston 1837, s.66.-67; Arthur John Maclean and William Henry Browne, a.g.e., s.39-40.*

Tandır ayrıca Nasturi halkı arasında romatizma hastalığına karşı kullanılan bir kür merkezi görevini görmekteydi. Romatizma bulunan ayak bir şilteyle sarılır ve akabinde tandırdan içeri sarkıtılarak hastalık tedavi edilmeye çalışılırdı³⁷.

3. Evlilik ve Doğum

Nasturiler’de evlilik esnasında kız tarafına verilmek üzere doğuya özgü olan başlık parası uygulaması vardı. İki tarafın da akrabaları bir araya gelerek gelin için ne kadar başlık parası verileceği üzerine uzun süren tartışmalar ve pazarlıklar yaparlardı. Erkekler tarafından Başlık parası, nakit veya mal olarak da alınabiliyordu³⁸. Mesela başlık, nişanlanacak genç kızın babasına bir miktar para ve geri kalanı da tahıl olarak verilebilirdi. Bu tahıl genellikle buğday, arpa veya pirinç olurdu. Oğlan tarafının kız tarafına vereceği başlık parası konusunda taraflar arasında uzun süren pazarlıklar sonunda bir miktarda karar kılınırdı. Bu pazarlıklara bazen bütün akrabalar katılırdı. Daha sonra taraflar arasında başlık miktarının ne kadar olacağı belirlenirdi. Lalayan, başlık olarak damadın babasının kız tarafına üç koyun, bir boğa, bir lira, değişik hediyeler ve gelini bebekken emzirdiği için kızın annesine süt hakkı olarak 25 kuruş verilmesi örneğini vermektedir³⁹. 1840 yılında Hakkâri Bölgesi’ndeki bir genç kızın başlık parası 200 piastre (2 Sterlin) ile 500 piastre arasında değişmekteydi. Başlık parası bazen aileleri karşı karşıya getirdiği için patrik zaman zaman olaylara müdahale etmekteydi⁴⁰. Hakkâri dağlarında 1898-99 yıllarında bir Nasturi kızının başlık parası İran’da bulunan Amerikan misyonerlerine göre 100 İran tomanı ile 300 toman arasında değişmekteydi. Amerikan misyonerleri özellikle bu başlık parasını yadırgamaktaydı. Başlık parası ile alınan Nasturi kızlarının yaşam şartlarının son derece kötü olduğunu belirtmektedirler⁴¹. Başlık parasına rağmen Nasturi ailelerinin gelirlerine göre kızlar koca evine çeyizleri ile gelirlerdi⁴².

19. yüzyılda Nasturi toplumunda evlilik çok erken yaşlarda gerçekleşmekteydi. Nasturiler arasında bireylerin cinsiyetine göre değişiklik arz etmekteydi. Buna göre evlilik yaşı Nasturi erkeklerinde 15-20, Nasturi kızlarında ise 12–14 yaş aralığında bulunmaktaydı⁴³. 19. yüzyıl Nasturi toplumunda evliliklerde erkek çocuk daima kızdan

³⁷ F.F.I., “Christmas Day At Ula”, *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XXXII., Published for the Assyrian Mission London 1898, s.227.

³⁸ William W. Campell, *a.g.e.*, s.193; Hacer Yıldırım Foggo, *Kırmızı Püskül 1843–1846 Nasturi Katliamı*, Çiviyazları, I. Baskı, 2002., s.26; F.F.I., “More Unpolished Pebbles from the Same Quarry”, *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XXXVI., Published for the Assyrian Mission London 1899, s. 354.

³⁹ E. A. Lalayan, *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁰ George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844* Vol. I., Joseph Masters, Aldersgate Street, And New Bond Street, London MDCCCLII, s.260.

⁴¹ *The Sixty-Second Annual Report Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church of the United States of America Presented to the General Assembly*, May. 1899., s. 198-199.

⁴² Rev. Thomas Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*, Boston 1853, s. 134.

⁴³ Hacer Yıldırım Foggo, *a.g.e.*, s. 25; Rew. W.S.Tyler, *Memoir of Rev. Henry Lobdell, M.D. Late Missionary of the American Board at Musul: Including The Early History of the Assyrian Mission*, Published by The American Tract Society, Boston 1859, s. 183; E. A. Lalayan, *a.g.e.*, s. 58; Arthur John Maclean and William Henry Browne, *a.g.e.*, s. 142; Eliya Vartanov, *a.g.e.*, s. 31; *The Thirty-Eight Annual Meeting, Held in Buffalo*, New York, Sept. 8-10, 1847., Printed For The Board, By T.R. Marvin. Boston 1847, s.123; F.F.I., “A Syrian Betrothal”, *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XXIII., Published for the Assyrian Mission, London 1895, s. 147-150.

yaşça büyük olmak zorundaydı. Kızların erkeklerden büyük olması hoş karşılanan bir şey değildi⁴⁴. Toplumun sosyal yaşantısına göre 12 yaşına gelen Nasturi kızlarının hemen hemen hepsi nişanlı olup düğünleri için nakış işlemekle meşgul olurlardı⁴⁵. Bu nedenle misyonerler tarafından açılan kız okullarında bu küçük yaşta evlendirmeler nedeniyle birçok Nasturi kız öğrenci, okulu bitirmeden okuldan ayrılmak zorundaydı. Nasturilere göre kız çocukları erken yaşta evlendirilmeliydiler. Eğer kız 15 yaşına gelmiş ve hala bekâr ise evlenmek için yaşlı sayılırdı. Kız çocuğu 17 yaşına kadar evlenmemişse Nasturi toplumunda bir daha onun talibi çıkmazdı. Çünkü Nasturi toplumunda bu çağa gelmiş olan bir kız yaşlı sayılır ve evlenmek pek uygun görülmezdi. Bu nedenle Nasturiler arasında erken yaşta yapılan evlilikler yaygındı. Misyoner okullarında okuyan Nasturi erkeklerin büyük bir çoğunluğu bu nedenle evliydi⁴⁶.

Nasturi toplumunda bir evliliğin gerçekleşmesi için bazı dinî kurallara bağlıydı. Dinî kurallara göre evlenecek olan çiftler arasında evlenebilmeleri için akrabalık derecesi 7. veya 4. derecede olmalıdır. Bu nedenle Nasturilerde amca çocukları ve teyze çocukları arasında evlilik yasaktır. Nasturiler arasında bu dini kural uygulanmakla birlikte bazen es geçildiği de görülmektedir⁴⁷. Ayrıca Nasturiler arasında çok eşlilik dinen yasaklanmıştır bu nedenle Nasturilerde ikinci eş görülmez bir Nasturi ikinci eşini ancak hanımı vefat ettiğinde alabilirdi⁴⁸. Nasturilerde kocası ölen kadın, kayını ile veya hanımı ölen Nasturi erkeği, baldızı ile evlenemezdi. Bu tür evlilikler yine dinen yasaklanmıştır⁴⁹.

Nasturiler genel olarak kendi insanları dışındaki Müslüman, Yahudi ve Ermenilere kız vermezlerdi. Bu olsa bile yüksek dereceli din adamları vasıtası ile gerçekleşirdi. Ancak bu tür evlilikler 19. yüzyılda bile oldukça nadirdir⁵⁰. Nasturiler kendi mezhepleri veya milletleri dışında bir Hıristiyanla evlendiklerinde evlendikleri kişinin Kilisesindeki dinî töreni yerine getirmek zorunda değillerdi. Nasturilerin evlendikleri farklı mezhepteki gelin ise evlendikten sonra Nasturi Kilisesinin bütün ritüellerini gerçekleştirmek zorundadır⁵¹. Bu tür kısıtlamalara rağmen yine de 1877 yılında bir Nasturi erkek ile bir Kürt kadının evlendiği görülmektedir⁵².

Nasturi kadınları çok erken yaşlarda evlendirildiği için 18 yaşına geldiklerinde en az iki veya üç çocuk sahibi oluyorlardı. Gebe kadınlar, muhtemelen evlerinin de oda sayısının az olmasından dolayı çocuklarını ahırlarda dünyaya getiriyorlardı. Doğum yeri ahırın pis ve olumsuz bir ortam teşkil etmesi sebebiyle genç anne ve bebeği kaçınılmaz olarak ölümün kıyısına geliyorlardı. Bu sağlıksız ortamdan dolayı sık sık bebek ve anne

⁴⁴ F.F.I., "A Syrian Betrothal", s. 147-150.

⁴⁵ D.T.Fiske, *a.g.e.*, s. 125.

⁴⁶ "The Rev. F. N. Heazal, M.A Mrs. Margoliouth, *a.g.e.*, s.42-43; The Sisters' Letters " *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. IV., London 1891, s. 3-4.

⁴⁷ E. A. Lalayan, *a.g.e.*, s. 59.

⁴⁸ Y.PRK. DH. Dosya No: 9 Gömlek No: 26.

⁴⁹ Faik Bulut, *Kürdistan'da Etnik Çatışmalar Dar Üçgende Üç İsyân*, Evrensel Basım Yayın, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 84.

⁵⁰ Dr. Asahal Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Boylar*, Çev. Meral Barış, Bet-Prasa-Bet-Froso, Nsibin Yayınevi, Södertälje-Sweden 1994, s. 70.

⁵¹ E. A. Lalayan, *a.g.e.*, s. 59.

⁵² Edward Cutts, *Christians under the Crescent in Asia*, s.273.

ölümler görülmekteydi⁵³. Doğum esnasında ölmeyen çocukların büyük bir bölümü de Nasturilerin yaşadığı çevre ve iklim şartları sebebiyle ölüyorlardı⁵⁴.

4.Nasturi Toplumunda Kadın Eğitimi

Nasturiler arasında kız çocuklarından daha ziyade erkek çocuğa büyük önem verilirdi. Erkek çocuğu olan birisine haber müjde ile verilirken, kız çocuğunda bu sevinç daha az olurdu. Kız çocuğu olan adam genellikle; “ *Allah büyük.*”, “ *Allah en iyisini bilir.*” şeklinde teselli edilirdi⁵⁵. Kadınlar, Nasturi toplumunda sosyal statü ve önyargılar nedeni ile eğitim görmeden yaşayan bir kesimdi. Bu da Nasturi kadınlarının cahil kalmasına neden olmuştur.⁵⁶

Nasturi toplumunda kadın ve kızlarına eğitim verilmez ve bu hoş karşılanmazdı. Bu nedenle Nasturi toplumunda kadınlar eğitimsiz kalmıştır. 1843 yılında Nasturiler arasında misyonerlik faaliyetlerinde bulunan ABCFM misyoneri Fidelia Fiske, Nasturi kadınları arasında okuma ve yazma bilen kişinin tek Nasturi patriği Mar Şamun’un kız kardeşi Helena olduğunu kaydetmektedir. Kadınların birçoğu cahil ve ön yargılı kalmıştır. Nasturiler arasında tahsil görme işlemi erkeklere özgü bir şeydi. Fiske, kadınlara okuma yazma öğrenmek isteyip istemediklerini sorduğunda “ *Ben bir kadınum - ben bir kızım- sen beni papaz mı yapmak istiyorsun..*” gibi omuz silkici cevap almıştır. Kadınların eğitimleri konusunda Nasturi kadınların önyargıları kocalarından daha fazlaydı. Bu da Nasturi kadınların eğitimini olumsuz etkilemiştir⁵⁷. Kızlar 12-13 yaşına geldiklerinde misyoner okullarından alınarak evlendiriliyorlardı⁵⁸. Bu nedenle eğitimlerini tamamlamadan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Görüldüğü üzere Nasturi toplumunda kadın sadece toplumdan kaynaklanan baskılardan değil kendilerinin olumsuz bakış açısının da etkisi büyüktür.

Sonuç

19. yüzyıl Nasturi aile yapısına ve sosyal yapısının ataerkil ve geleneksel aile yapısında olduğu görülmektedir. Bu nedenle Nasturi hanelerinde birkaç kuşak bir arada bulunmaktadır. Nasturiler toplumunda gelenekler nedeni ile kızlar erken yaşlarda başlık karşılığında evlendirilmekteydiler. Bu evliliklerde belirli kıstaslar bulunmaktaydı. Bu kıstaslar arasında başka milletlerle ve akrabalarıyla evlendirilmezlerdi. Birçok kuşağın bir arada olduğu Nasturi ailelerinde ailelerin bir arada belli bir düzende tutulabilmesi için aile içi bir takım kurallar oluşturulmuştur. Bu kurallara göre ailedeki küçük gelinler veya kadınlar büyüklerinin emri altında yaşamakta ve onların direktiflerine uymak zorundadır. Buna ek olarak büyüklerinin yanında gelinlik yapmak zorundadır.

⁵³ D.T.Fiske, *a.g.e.*, s 122; Rev. J. H. Shedd, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁴ Rev. J. H. Shedd, *a.g.e.*, s.13; D.T.Fiske, *a.g.e.*, s. 108.

⁵⁵ F.F.I., “Yet More Pebbles”, s. 354.

⁵⁶ Arthur John Maclean and William Henry Browne, *a.g.e.*, s. 99-100.

⁵⁷ D.T.Fiske, *a.g.e.*, s. 123; Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners Foreign Missions to the Oriental Churches I*, Boston 1872, s. 172-73; Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners Foreign Missions to the Oriental Churches II*, Boston 1884, s. 133.

⁵⁸ “The Rev. F. N. Heazal, M.A Mrs. Margoliouth, *a.g.e.*, s. 42-43; The Sisters’ Letters “*Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. IV., London 1891, s. 3-4.

19. yüzyılda Nasturi toplumunda kadın evin bütün yükünü çeken, evini çekip çeviren ve ailesine kol kanat geren kişidir. Buna rağmen toplumdaki önyargılar nedeni ile eğitimsiz bırakılmıştır. Bu nedenle Nasturi toplumunda kadınlar arasında eğitilmiş insan sayısı oldukça azdır. Bütün bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere Nasturi kadını toplumlarında erkeklere göre geri bırakılmıştır.

KAYNAKLAR

- AUSTEN HENRY LAYARD, *Ninova ve Kalıntıları Kürdistan'ın Keldani Hristiyanları, Yezidüler Yada Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi, Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul 2000.
- D.T.FISKE, *Faith Working by Love As Exemplified in the Life of Fidelia Fiske*, Congregational Sabbath School and Publishing Society, Boston 1868.
- DR. ASAHAL GRANT, *Nasturiler ya da Kayıp Boylar*, Çev. Meral Barış, Bet-Prasa-Bet-Froso, Nsibin Yayınevi, Södertälje-Sweden, 1994.
- DWIGHT W.MARSH, *The Tennessean in Persia and Koordistan Being Scenes and Incidents in the Life of Samuel Audley Rhea*, Presbyterian Publication Committee, Philadelphia, 1865.
- E. A. LALAYAN, *Van Bölgesinde Asurlar*, Çev. Edip İhsan Polat, Tiflis 1914, M.Y.
- EDWARD CUTTS, *Christians under the Crescent in Asia*, London 1877.
- EDWARD L. CUTTS, *The Assyrian Christians Report of a Journey, Undertaken by Desire of His Grace the Archbishop of Canterbury and His Grace the Archbishop of York, Christians in Koordistan and Oroomiah*, London 1884.
- ELİYA VARTANOV, *Sibirya Sürgünü Asurilerin Anıları (1949–1956)*, Çev. H. Topuzoğlu, Yaba Yayınları, İstanbul 2005.
- F.F.I., “On the Crust of the Snow”, *Quarterly Report of Assyrian Mission, No. XXIX.*, Published for the Assyrian Mission London 1897.
- F.F.I., “A Syrian Betrothal”, *Quarterly Report of Assyrian Mission, No. XXIII.*, Published for the Assyrian Mission, London 1895.
- F.F.I., “Christmas Day At Ula”, *Quarterly Report of Assyrian Mission, No. XXXII.*, Published for the Assyrian Mission, London 1898.
- F.F.I., “More Unpolished Pebbles from the Same Quarry”, *Quarterly Report of Assyrian Mission, No. XXXVI.*, Published for the Assyrian Mission, London 1899.
- F.F.I., “Note on the Tanura”, *Quarterly Report of Assyrian Mission, No. XXXVI.*, Published for the Assyrian Mission, London 1899.
- F.F.I., “Unpolished Pebbles from a Private Quarry”, *Quarterly Report of Assyrian Mission, No. XXXV.*, London, 1889.
- F.F.I., “Yet More Pebbles”, *Quarterly Report of Assyrian Mission, No. XXXIX.*, Published For The Assyrian Mission London 1900.
- FAİK BULUT, *Kürdistan'da Etnik Çatışmalar Dar Üçgende Üç İsyen*, Evrensel Basım Yayın, 2. Baskı, İstanbul Haziran–2005.
- GEORGE PERCY BADGER, *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844 Vol. I.*, Joseph Masters, Aldersgate Street, And New Bond Street, London MDCCCLII.
- H.H. TİDSWELL, “English Mission Urmi, Persia, May 3, 1896”, *Quarterly Report Of Assyrian Mission, No. XXVI.*, Published for the Assyrian Mission London 1896.
- HACER YILDIRIM FOGGO, *Kırmızı Püskül 1843–1846 Nasturi Katliamı*, Çivi yazıları, I. Baskı, 2002.

- İ.R. TERMEN, *1906'da Van Bölgesindeki Hakkâri Dağlarına Düzenlenen Bir Gezi İle İlgili Rapor*, Çev. Edip İhsan Polat, Tiflis 1910.
- KADİR ALBAYRAK, *Keldanîler ve Nasturîler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.
- KP MATİYEYEF, *Asurlar, Modern Çağda Asur Ulusal Sorunu*, Çev. Murat Kara, Bet-Prasa & Bet-Froso, Nsibin Yayınevi, 1996.
- L.N.R., *The Book And Its Story; A Narrative For The Young*, London MDCCCLVII.
- MACLEAN, ARTHUR JOHN AND BROWNE, WILLIAM HENRY, *The Catholicos of the East and His People, Being the Impressions of Five Years Work in the Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission" An Account of the Religious and Secular Life and Opinions of the Esatern Assyrian Christians of Kurdistan and Northern Persia (Know also as Nestorians)*, London 1891.
- Report Of The American Board Of ComMisioners For Foreign Missions, Read At The Twenty-Eight Annual Meeting, Held In The City Of Newark, N.J. , Septemher 13, 14 & 15, 1837*, Printed for the Broad by Crocker and Brewster, Boston 1837.
- REV. J. H. SHEDD, *A Sketch of the Persia Mission*, New York 1871.
- REV. THOMAS LAURIE, *Dr. Grant and The Mountain Nestorians*, Boston 1853.
- REW. W.S.TYLER, *Memoir Of Rev. Henry Lobdell, M.D. Late Missionary Of The American Board At Musul: Including the Early History of the Assyrian Mission*, Published By The American Tract Society, Boston 1859.
- RUFUS ANDERSON, *History of the Missions of the American Board of Commissioners Foreign Missions to the Oriental Churches I.*, Boston 1872.
- RUFUS ANDERSON, *History of the Missions of the American Board of Commissioners Foreign Missions to the Oriental Churches II*, Boston 1884.
- The Fifty- Third Annual Report Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church of the United States of America Presented to the General Assembly, May. 1890.*, New York , Mission House, 53 Fifth Avenue. 1890.
- THE REV. F. N. HEAZAL, M.A MRS. MARGOLİOUTH, *Kurds & Christians*, London 1913.
- The Sisters' Letters, ***Quarterly Report of Assyrian Mission, No. IV.*** London 1891.
- The Sixty-Second Annual Report Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church of the United States of America Presented to the General Assembly, May. 1899.*, New York, Mission House, 53 Fifth Avenue. 1899.
- The Thirty-Eight Annual Meeting, Held in Buffalo, New York, Sept. 8-10, 1847.*, Printed For The Board, By T.R. Marvin, Boston 1847.
- W.A.G, "Pages From My Persian Diary", *Quarterly Report of the Assyrian Mission, No. LXII.*, London 1905.
- W.A.WİGRAM-EDGAR T.A.WİAGRAM, *İnsanlığın Beşîği Kürdistan'da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004.
- W.R.HAY, *Kürdistan'da İki Yıl 1918-1920*, Çev. Fahri Adsay, Avesta Yayınları, Barış Matbaası, İstanbul 2005.
- WILLIAM AINSWORTH, "An Account of Visit to Chaldeans Inhabiting Centrel Kurdistan; And of an Ascent of the Peak of Rewandiz (Tur Sheikhiwa) in the Summer of 1840", *Journal of the Royal Geographic Society, Vol. 11*, 1841.
- WILLIAM W. CAMPELL, *A Memoir of Mrs. Judith S. Grant, Late Missionary to Persia*, New York 1844.
- Y.M.NEESAN, "A Visit to Solduz" ,*Quarterly Report Of Assyrian Mission*, No. XXXIX., Published for the Assyrian Mission, London 1900.
- Y.PRK. DH. *Dosya No: 9 Gömlek No: 26.*

